

JAKÓ ZSIGMOND

A torockói legenda születése

Torockó népe négy évszázadon át küzdött a jobbágyság igája alóli szabadulásért. Küzdelméhez az alapot minden időben a bányászat és a vasművesség nyújtotta. Innen eredt a torockóiak anyagi jóléte, az iparúzókre jellemző fejlett öntudata, viszonylag magas életszínvonala és mindaz, ami ezt a termékellen, sziklás völgyben meghúzódó települést messze fölébe emelte nemcsak a környező jobbágyaivaknak, hanem aranyoszéki székely szomszédainak is. A torockói ember századok óta jól tudta, hogy szabadulására is csak a bányászat és a vasművesség segítségével nyithat magának utat — ha ebben érdekeletté teheti az államhatalmat és magát a feudális társadalmat is. A Székelykő alatti városka általános történelmi tanulságokban is bővelkedő osztályharcai ezért alakultak mindig a bányatűgy függvényeként.

Az önálló fejedelemség bukása után berendezkedő császári kormányzat kezdettől fogva buzgólkodott ugyan a nemesfémek termelésének fokozásán, a bányatűgy elavult szervezetének általános korszerűsítésére azonban csak az 1747. évi országgyűlésen tett kísérletet. Jóllehet az ekkor hozott törvények a vasbányászatban és -kohászatban dolgozókat továbbra is kirekesztették a többi bányász részére biztosított kedvezményekből, ez a megkülönböztetés előbb-utóbb tarthatatlanná vált. Az általános gazdasági fejlődés ugyanis a munkaeszközök továbbfejlesztését, ez pedig végső soron a vasszükséglet növekedését vonta maga után. A belföldi termelést már 1751-től fogva stájerországi szakmunkások behívása révén kívánták fokozni. S miután a vasiparban dolgozó külföldiek adómentességét és bányász mivoltát 1762-ben elismerték, az erdélyi vasmunkások hasonló követeléseit sem lehetett sokáig figyelmen kívül hagyni. A mentesített ellenző Gubernium (Főkormányzék) és az azt pártoló Thesaurarius (Kincstartóság) évtizedes vitáját végül is a hetvenes években szorongatóvá vált vashiány és a vas árának emelkedése az utóbbi javára döntötte el. 1771 tavaszán a termelés növelése érdekében királyi rendelet mondotta ki, hogy a vasipar munkásai adózás szempontjából a többi fém-bányással egyenlő elbírálást élvezzenek. Minthogy ekkor a tartomány szükségére a kincstár vajdahunyadi kohói előbb évi 19 ezer, majd 16—17 ezer mázsa, Torockó hámorai viszont évi 20 ezer mázsa vasat termeltek, a kormányhatóságok figyelme érthető módon ráterelődött a kis bányaváros vasművességére.

A bányásznép vezetői helyes ösztönrel mindig azt megérezték, hogy elérkezett a kedvező időpont régi álmuk valóra váltására. A vastermelés fokozásának lehetőségeit vizsgáló bányászati és guberniumi bizottsággal tehát nem haboztak sejtetni, hogy ők — kedvező, szabad munkakörülmények biztosítása esetén — termelésüket akár évi 60 ezer mázsára is fokozhatnák. Jóllehet a szakvélemények 1772-ben a termelés ilyen méretű növelésének lehetőségét nem osztották, a kormányhatóságok a vashiány leküzdésének módját továbbra is Torockón kívánták megtalálni. Legalábbis arra az időszakra vonatkozóan, amíg az eisenerzi eljárásokat át nem ültetik a kincstár erdélyi vasüzemeibe. 1773-ban tehát királyi rendelet szólította fel a Thorotzkay családot vastermelése fokozására. Ezzel a torockói bányások sérelmei egycsapásra általános érdekű kérdésekké váltak, melyek a legfelsőbb kormánykörökben is érdeklődésre és jóindulatra számíthattak.

A harc most kezdődő új szakaszában a bányahatóságok egyre nyitabb támogatása jelentette a torockóiak számára a leghatékonyabb segítséget. A hatvanas évektől fogva a városkában kincstári aranybeváltó hivatal működött. Ennek vezetője révén a bányahatóságok mindig pontosan tájékozódhattak a torockói viszonyok felől, bátoríthatták, sőt irányíthatták a bányásznép küzdelmét. E bányatiszt személye révén új, egyelőre ugyan nem hivatalos kapcsolatok szövődtek a torockóiak és a bányatűgyi hatóság között, amelyek idővel az egyoldalú földesúri függés ellensúlyozására is felhasználhatókká alakulhattak. Ha a vaskonjunktura személyes élményei nem győzték volna meg a vasműveseket munkájuk társadalmi fontosságáról és nélkülözhetetlenségéről, a torockói aranybeváltó tisztek is felnyitották volna a szemüket, felébresztették volna öntudatukat. Az állandóan növekvő kereslet nyomán a torockóiak ezekben az évtizedekben egyre magasabb-

ra futtatták fel a termelést. Minthogy a torockói vas és acél minősége jobb volt a vajdahunyadinál, az itteni termékek jóval drágább áron keltek el.

A Torockóra áramló tekintélyes összegek meggyorsították a lakosság differenciálódását. A hámorokat és a vaskereskedelmet kezükben tartó bányagazdák anyagilag messze fölébe nőttek a föld alatt vagy a kohók és verők körül dolgozó egyszerű társaiknak. Ezekről írták földesuraik: „Erdély országában jobbágy olyan jutalmat munkája után nem lát soha s még másutt sem; mert ő úgy él, olyan kenyeret eszik, s olyan bort iszik mindennapon, hogy úgy nem él 20—30 jobbágyos nemes ember is maga szorgalmatossága után. S mégis pénze is van elég, mert közel neki Bécs, s Bécsben, Szébenben s Tordán akármely drága koszt is olcsó neki”. Ezek voltak azok a gazdák, akiknek telt arra is, hogy asszonyaikat polgári rangossággal öltöztessék, és a távoli Szebenbe hordozzák színházba, házaikat városi módra bútorozzák be, és képekkel ékesítsék. A lakosság zöme azonban két keze munkájából élő szegény munkás maradt. Ezek ugyan szintén jobban kerestek a közönséges jobbágyoknál, de létük mégis bizonytalanabb volt amazokénál. A falu köves, terméketlen határában ugyanis olyan gazdálkodást, amelyből megélhettek volna, nem folytathattak. Ha tehát a nehéz és nem veszélytelen munkában megrokkantak, munkaképtelenné váltak, létalapjuk egyszeriben megszűnt és családjukkal együtt koldusbotra jutottak.

Torockó tehát egészében a vastermelésből élt ugyan, de ennek jövedelméből lakói nagyon egyenlőtlenül részesültek. A lakosság 18. század végi rétegződését illetően is érvényesnek tekinthető az 1840 körüli helyzetről tájékoztató alábbi egykorú kimutatás. Ekkor a városka 1800 lelket számláló lakosságából 20—30 családfő (?) tartozott a „vasváltó”-k legtehetősebb csoportjába. Ezek a késztermékeket felvásárolták, és egész Erdélyben, sőt Moldva és Havasalföld piacain is nagy nyereséggel értékesítették. Vagyon és tekintély dolgában hozzájuk legközelebb a 13 hámoron (igaz, már nem egyenlő arányban) osztozó 50 főnyi bányász és verőbirtokosság gazdagabbjai állottak. Ezek — az általuk fizetett kb. 150 bányásszal és 80—90 „fútató” (azaz kohó-) munkással és verőkováccsal karöltve — végezték a tulajdonképpeni vastermelést. A ranglétra alján a 80—100 főt számláló szénégetők és szénhordók állottak. Ezek csoportját a közeli falvakból toborzódó 50–60 főnyi időszakos munkáscsapat egészítette ki.

Minthogy a kortársak véleménye szerint „a tehetősebbek a tehetetlenebbeket elnyomták és némelyek meggazdagodván, másokat végső pusztulásra hajtani kívántanak”, a szegényebbek gyakran földesuraiknál kerestek maguknak menedéket közvetlen kizsákmányolóikkal szemben. A szegény napszámosok és a gazdag bányagazdák ellentétei szintén valós tényezői voltak a torockói osztályharcoknak, de a lakosságot mégsem osztották meg annyira, hogy a döntő pillanatokban ne tudott volna egységesen fellépni a mindnyájukat elnyomó földesúri hatalom ellen. „Az egyiptomi fáraók fogságából”, „A jobbágyoknak vas igája” alól való szabadulás következetes harcosai azonban abból a 60—80 legtehetősebb családból kerültek ki, amelyek „bíztak vagyonukhoz”. Ők dolgozták ki — értelmiségi pártfogóik segítségével — a feudalizmus körülményei között nélkülözhetetlen történelmi-jogi érveket, ők szervezték meg és vitték végig makacs kitartással az évtizedeken át elhúzódó jogi akciókat, ők előlegezték a községnek az ezekhez szükséges számottevő összegeket, az ő körükből eredeztethető az az egész történelmi tudat, amelyet e hosszú küzdelem végére a település minden társadalmi rétege sajátjaként vallott magáénak. Viszonylagos iskolázottságuk, világlátottságuk és anyagi függetlenségükből fakadó öntudatuk folytán számukra volt a legnyomasztóbb vagyoni és társadalmi-jogi helyzetük ellentmondásossága. Ők már munkájuk társadalmi, sőt nemzetgazdasági fontosságának teljes tudatában törekedtek a jobbágyi függőséget elhárítani boldogulásuk útjából, hogy ne csak vagyonilag, hanem jogilag is azonosak lehessenek a városok szabad lakóival. Végső soron tehát a fején találta a szöveget a földesurak 1783. évi türelmetlen kifakadása: „A torockai jobbágyoknak az angyal se tölthetné kedvét, nekik szabadság kellene”, s ezért „panaszpalástja alatt jobbágyosságukat rúgják farba”.

Bátorítólag, sőt élesítő erőként hatott a torockói bányásznép tudatának fejlődésére a bécsi udvar új jobbágy-politikája is. A jobbágy és földesúr közötti viszályokban a legfőbb döntőbírótságot magának követelő felvilágosult abszolutizmus beavatkozásaival egyrészt a rendek ellenkezését kívánta puhítani, másrészt pedig a jobbágy munkaerejét igyekezett az állami kizsákmányolás érdekében védeni. Tudatosan is táplálták a bécsi hatóságok azt a hiedelmet, hogy az uralkodó az elnyomott tömegek oldalán áll, és készül a nemesség megrendszabályozni. A tömegek ennek jeleként értékelték az Erdély régi berendezkedését felforgató sorozatos intézkedéseket. Bátorításként hatott a jobbágyok irányában a földesurak elleni panaszaiak képviselésére meggyéknent megszervezett „szegények ügyvédje” intézmény, a jobbágyküldöttségek fogadása a bécsi udvarban, az Erdélyben előbb (1773) trónörökösként, majd (1783) császárként megforduló II. József nem egy tüntetésszámba vehető gesztusa. Az ő látogatásai során szakadtak át az addigi gátak, indult meg az erdélyi jobbágyosság panaszáradata és Bécsbe zarándoklása az úrbéri visszaélések orvoslása végett. A hivata-

los politikai doktrínává lett fiziokratizmus a nemzetgazdaság alapjának a földet és megművelőjét tekintette. Ezért aktív jobbágyvédelmet sürgetett. A 18. század hetvenes éveire tehát szabadabb szelek kezdtek fújdogálni Erdélyben, s ezek a torockóiak harci hagyományait is újraélesztették.

A vastermelés fokozásának sürgető szüksége és az új jobbágypolitika bátorította fel a torockóiakat, hogy 1771-től kezdődően előbb csak egyéni, majd a község nevében beadott úrbéri panaszokkal áraszszák el a hatóságokat. Földesuraik ugyanis éppen akkor szorítottak a présen, amikor a torockóiak lazítani szerettek volna rajta. Thorotzkay Zsigmond gróf akkor kívánt tőlük újabb jobbágyszolgáltatásokat és kezdte korlátozni őket az erdők használatában, amikor a vastermelés növeléséhez több munkaerőre és a szénégetés fokozására lett volna szükségük. Bár a hivatali apparátus egy évtizeden át elhúzta a panaszok tényleges orvoslását, a torockóiak — a bányahatóságok támogatásában bizakodva — nem hagyták igazukat, és egyre nagyobb tapasztalatokra tettek szert a jobbágypanaszok intézésének hivatali labirintusaiban.

A bányászközösség és a földesurak közötti viszony akkor mérgesedett el végérvényesen, amikor Thorotzkay Zsigmond 1781-ben azt a hírhedt Dési Zsigmondot tette meg jószágigazgatóvá, aki Haller János csákgiorbói uradalmában 1775-ben a legbrutálisabban törte le a jobbágyok elégedetlenségét. Dési további megszorításokat vezetett be a torockói uradalomban, és az öntudatos lakosság ellenkezése láttán nyíltan fenyegetőzött, hogy „a gróf jobb gazda-emberei közül is kilenc vagy tíz nyakas embereket a földdel egyenesé téssen, mert a gróf Haller jószágában is úgy tölt némelyekkel, de senki a keze alá nem szólhatott”. Kijelentette, „megmutatja, hogy Torockó városa koldus lesz ...”, hogy levetteti a piros csizmát az asszonyokkal Torockón, s az férfiaknak az hosszú kucsujuk tetején kilátszik a hajak, mert nem illik az paraszt embernek csizma, hanem bocskor s gyékény ködmen, mint a sváboknak”.

Az erőszakos jószágigazgatótól különösen sokat szenvedett a falu úrbéri panaszait mozgó Zsakó Mihály bányászgazda, akit Dési így fenyegetett meg: „Te Sakó Mihály, mit nyugtalanodol annyit, s mit rugódozol a te kegyes földesurad ellen. Bizol a vagyondhoz, de azzal a sok alá s fel járással kipuszítod magadat mindenből, úgy hogy még bocskorod sem léssen. Még úgy jársz, mint a csehországi jobbágyok, akik földesuraik ellen addig rugódoztanak, hogy szalma nadrágra jutottak... Az asszonyok szősz kendőben fognak jární Torockón.”

Zsakó azonban, aki hangadó embernek számított mind a faluban, mind az unitárius eklézsiában, nem rémült el a fenyegetésektől. 1782 januárjában — talán a két hónappal korábban kihirdetett türelmi rendeletől is bátorítva — az unitáriusok kolozsvári consistoriuma alkalmával hozzáértő értelmiségiekkel írásba foglaltatta faluja sérelmeit, és panaszt tett Torda megye Tábláján. Ismerve azonban a megyei hatóságok részrehajlását, saját egyéni beadványával megkockáztatta azt, amire néhány esztendő óta a község panaszai kapcsán is gondoltak: április hó folyamán Bécsbe ment, és kérelmét közvetlenül az uralkodónak adta be. Zsakó lépésével a torockói panaszok ügye is ugyanarra az útra került, amelyet ugyanebben az időben, sok már parasztlevegélővel együtt, Horea és Cloșca is járt a zsalatnai bányauradalom román jobbágyainak kérelmével. Zsakó a császárvárosban — feltehetően a korábban Bécsben tanult Ajtai Dávid Mihály kolozsvári rézmet-sző segítségével — jó összeköttetésekre tehetett szert, és hazatérte után a község ügyét szintén új vágányra terelte.

Ő hozhatta Bécsből a döntő biztatást ahhoz, hogy úrbéri panaszait a bányauty sérelmeként állítsák be és ezáltal biztosítsák maguk számára a kincstári hatóságok hivatalos támogatását. A birodalmi székvárosban szerezhették Zsakó tudomást arról, hogy a császár 1781. október 26-án Magyarországon a bányászat fellendítése érdekében radikális intézkedéseket léptetett életbe. Egyebek mellett elrendelte, hogy a földesurak a saját birtokukon folytatandó bányászatkódáshoz szintén kérjenek (visszamenőleg is) a hatóságoktól engedélyt, a királynak járó urburát (bányabért) a vas után is fizessék meg, és hámoraiak termeléséről évenként tegyenek jelentést. Egyben utasította a hatóságokat, hogy a magánbirtokokon lévő, esetleg eltitkolt királyi bányajogoknak haladéktalanul szerezzenek érvényt. 1782 tavaszán nemcsak a torockóiak, hanem az erdélyi bányahatóságok is erősen remélték, hogy a fenti rendelkezéseket a császár Erdélyben szintén életbe lépteti, és akkor majd ezek alkothatják azt a jogalapot, amelyen a torockóiak helyzetét kedvezően újra rendezhetik.

Zsakó hazatérése után, 1782 tavaszán Torockó vezetői titokban ugyan, de lázas tevékenységbe kezdtek. Bartók Ferenc, Kriza Ferenc és János vezetésével pénzt gyűjtöttek, Kolozsvárt megbízták „Solymosi uramat”, hogy a konvent levéltárában „keresse fel, ha mi hasznunkra valót tanál”, valamint Csomós Mihályt, a kolozsvári református kollégium jogász professzorát, „hogy a káptalanokat búkálja fel”, támogatókat szerzettek maguknak a Theasauriatumnál. A kiadásairól vezetett fejtjegyzéseik pártatlan emlékei a paraszti osztályharcnak. Belőlük nemcsak a torockóiak küzdelmének részletei hámozhatók ki, hanem a Bécsre járó erdélyi parasztküldöttségek, többek között Horea és Cloșca útjainak elképzeltetésére vonatkozóan szintén ta-

nulságokkal szolgálhatnak. Megtudhatjuk belőlük, kinek hány ekevasat, szőlőkapát, ásót, singvasat, pecsenyesütőt, sőt bányából való "kővirágot" ajándékoztak, a pénzbeli honoráriumon felül, hogy ügyüket előmozdította. De e feljegyzések olyan részletekről is tudósítanak, hogy „mikor Senpronot Schönbrunn, s az Eugenius palotát Belvederét megjártuk, aki hordozott a két helyen”, annak hány garas borraivalót adtak.

A községnek a bányahatóságok támogatásával összeállított kérelmét 1782 májusa folyamán kéttagú küldöttség vitte fel Bécsbe, majd „némely nagyérdemű patronus uraink jóvallásokból” szeptemberben Czupor Mihályt és Vernes Andrászt küldték fel sürgősen a császárvárosba, Ajtai Dávid Mihály társaságában. Sem itthon, sem Bécsben nem sajnálták a költségeket, mert közel érezték szabadulásukat.

Különbön ugyanekkor került sor a zalatnai kincstári uradalom jobbágynak emlékezetes topánfalvi megmozdulására, mely később a Horea-felkelés elindítójának bizonyult. A mócvidéki lakosság elégedetlensége szintén két sérelem-forrásból táplálkozott. A kincstár többnyire idegen tisztviselői, racionalizálás címén, állandóan növelték mind a földesúri terheket, mind pedig a bányákkal kapcsolatos szolgáltatásokat. A mócok esetében azonban maga a bányakincstár volt egyben a földesúr is. Ők tehát nem számíthattak a bányahatóságok olyan jóindulatú támogatására, mint amelyet a torockói jobbágyok élveztek saját magánföldesuraik elleni harcukban. Ilyen körülmények között az érchegységi román jobbágyok mozgalma szüléskészen gyorsabban radikalizálódott és jutott el a nyílt forradalmi fellépésig. Ez következett be 1782. május 24-én Topánfalván, amikor is a kocsmák örmény bérleti fegyveres embereikkel meg akarták akadályozni, hogy a környező falvak paraszjai is árulhassák a piacon saját készítésű szeszes italaikat. Az erőszakoskodáson felbőszült tömeg szembeszállt a fegyveresekkel, beütötte az árendások hordóinak fenekét, és előntötte a kincstári tulajdonnak számító bort, pálinkát. A hatóságok drákói szigorúságú ítélettel kívánták a mócokat visszariaszítani hasonló megmozdulásoktól. A verekedés résztvevői közül öt parasztot halálra ítélték, sokakat bebörtönöztek, ismét másokat kegyetlenül megbotoztattak, a kérdéses falvakat pedig egyetemlegesen kötelezték az okozott károkat többszörösezt kivevő jóvátétel megfizetésére. A nyílt ellenállás szelleme azonban már a levegőben volt. Torockón éppen úgy, mint az Érchegység móc falvaiban.

A torockói viszonyokra és közhangulatra jellemző, hogy egy ittas torockói ember a Medárd-napi (június 8.) felvinci sokadalmon „nagy szóval” így beszélt a tömegben: „Most nem régen két emberünk Torockóról Bécsbe jártanak jobbágságunk iránt (mivel mi ezelőtt nem voltunk jobbágyok), s jó válasszal jöttek el onnet. Most már minden órában várjuk a diplománkat, amely is mikor megérkezik, ha akkor gróf Thorotzkay ott léssen Szentgyörgyön, mind praefectusával együtt megöljük, követlő agyon vervén a kutya ilyen s amolyan teremtetteket és adták.” A július végén Kolozsvárott szárnyra kapott híresztelések szerint pedig a torockóiak „összeszövetkeztenek volna a fiskális részről lévő jobbágyokkal, akik [...] Abrudbánya körül a havasokon fegyverben vagynak”. A földesurak és a megyei hatóságok előtt tehát egyaránt felrémlett a torockói magyar és a zalatnai bányauradalom román jobbágynak összefogásának és együttes fegyveres fellépésének félelmes lehetősége. December elején földesuraik már arról panaszkodtak, hogy a torockóiak „rebellióra készen állanak. [...] Már nekünk szenvedhetetlen terhünkre vagynak ezen jobbágyaink. [...] Valamit ki kelletik gondolnunk, hogy a mi jobbágyaink nekünk osztályos atyánkfiai, vagy veszekedő társaink ne kívánjanak lenni, vagy [...] földesuraink. [...] Minden eszközt, kedvet, tehetségeket arra fordították, hogy mi ellenünk rugódozzanak s magukat vesztegesék.”

A bécsi beadványok nyomán elrendelt vizsgálatok tovább bátorították a torockóiakat. S minthogy a megyei hatóságok késtek panaszaiak tényleges orvoslásával, amikor II. József 1783. május vége—június közepe táján a bányavidékre szintén ellátogatott, s sok ezer panaszló között a torockóiak is újabb beadványt nyújtottak át az uralkodónak.

Talán már ebben a kérésükben hasznosították az értelmiségi támogatóiktól számukra összehordott jogi és történeti érveket. De ha ezt ekkor még nem tették volna meg, 1783 őszén vagy a következő esztendő tavaszán feltétlenül sor került a törekvéseiket alátámasztó elmélet teljes kidolgozására — talán éppen a bányahatóságok nem hivatalos támogatásával. Az Observationes circa oppidi Thorotzko originem, statum et latens in eo jus reg. [...] [Észrevételek Torockó mezőváros eredetével, jogi helyzetével és az ottani királyi joggal kapcsolatosan] című összeállítás bányágyekben járatos szerzőjének legtöbb joggal maga a királyi jogügyi igazgató helyettese, Medve Mihály tekinthető. Őt — mások mellett — főként Ágoston Márton kolozsvári ügyvéd és Zongor Mihály királyi táblai ágens támogathatta.

Az értelmiségi segítőtársak beállítására szerint Torockó eredetileg királyi bányatelep volt, ahová — különféle kedvezményekkel — I. Lajos király 1359 körül Stájerországból hívott be vasműveseket. A városkát a földesúri önkény csak később szorította le a jobbágyorsba. Lakóit tehát valójában mindazok a kiváltságok megjelölték, amelyeket Erdély többi bányásztelepe élvez. Ezek között persze hiánytalanul ott szerepelnek

azok a kedvezmények (vásártartás, szabad erdő- és legelőhasználat), amelyekért a földesuraikkal éppen pereskedtek. A bányahatóságok érdeklődésének felkeltése céljából az összeállítás sejteni engedi, hogy az évi 12 173 Ft-ot jövedelmező vasurburát régebben nem földesuraiknak, hanem a kincstárnak fizették; továbbá, hogy az ezüst- és ónbányák felhagyása következtében Torockón is eltűnt a királyi jog mutatható ki. Mindezzel azt kívánta a fejtegetés sugalmazni, hogy a kincstár váltsa vissza Torockót, az angliai acéllal versenyző minőségű ottani vasárukkal ugyanis nagy hasznot hajtó kereskedelmet kezdetre a balkáni török piacon. Az elaboratum szerkesztője előtt láthatóan Offenbánya esete állott követendő példaként. Ezt ugyanis a kincstár az ottani nemesfémányák megszerzése érdekében 1770—1772 között rövid úton visszaváltotta a Mikes családtól.

A torockóiak mai eredettudatában fontos ausztriai származás momentuma első felbukkanásának a körülményei meglehetősen bizonyossággal tisztázhatók — hála a városka viszonylag gazdag paraszti írásbeliségének. Egy ügyvéd számára adott későbbi tájékoztató feljegyzés (species facti) nehézkezdű összeállítója így beszéli el a dolgot, némileg átfestve és az időpontokat megmosva, tehát a nyilvánosság elé hozható változatban: „Ezen sok járás-kelés alkalmatosságával kezdtünk valamit hallani a fennemlített privilegiumról. Melynek történetét így tarsd: Panaszolván együtt-másut bajainkat, egy úri méltóság [Dobai] azt kezdi kérdezni tőlünk: Nincsen meg kenteknél az a levél, mely mellett kenteket Felső-Ausztriából vasmunkára behozták? Melyre egyebet nem felelhetünk, csak azt, hogy nemhogy megvolna, de még hírért sem hallottuk. Más uraság [Cserei János] hasonlóképpen azt erősítette, hogy meg kell annak a levélnek lenni, mert a Thorotzkay familia amellett nyerte meg a leányágot, hogy a torockói jószágból részt ne vegyenek. Más [Medve Mihály] megint azt mondotta »Nálam fog lenni copiában.«

A falu megbízottjainak már említett számadásaiban szereplő ajándékokkal szintén igazolható, hogy a torockóiak 1783-ban tényleg kapcsolatba kerültek Cserei János fiscalis directorral és helyettesével, Medve Mihállyal, minthogy úrbéri perükhöz hatósági támogatást (fiscalis assistentia) nyertek. Az is bizonyítható, hogy Cserei beszélt előttük Lajos király valamilyen kiváltságleveléről. Ezt kerestethették két és fél héten át hiába a falu megbízottjai 1783 őszén a káptalan levéltárában. Az azonban alig hihető, hogy ausztriai származásukról akár az ekkor 23 éves Dobai Jánostól, Marosvásárhely levéltárástól, akár kökői Dobolyi József táblai ügyvédtől hallottak volna először.

A vastermelés válsága folytán akkor az erdélyi bányászok körében — amint láttuk — a stájerországi vasbányászat az általános érdeklődés középpontjában állott. A torockóiak osztrák eredetének a gondolata azonban csak olyan helyi ismeretekkel rendelkező, német anyanyelvű személyben merülhetett fel, aki felismerhette, hogy a városkában német nyelvű családok is élnek, hogy bányászati műszavaik között német eredetűek akadnak, hogy az ottani női népviselet elüt a magyarokétól, és inkább a szászokéval mutat hasonlóságot, továbbá általában felfigyelt a stájerországi és a torockói paraszti vasművesség közötti egyezésekre. Ez a személy pedig, minden valószínűség szerint, Adam Hüttenmeyer aranybevaló tiszt lehetett. Ő ugyanis az Eisenwürzennek nevezett felső-ausztriai hegyvidék közelében fekvő Ternbergen született, és 1769 óta élt a torockóiak között. Az ő ötletét vették át a bányászok pártfogói, építették be elméletükbe, és fejlesztették mint nagyon hihető magyarázatot annak legfontosabb tartópillérévé. Felismerték ugyanis, hogy ha a lakosság német eredetét sikerül bizonyítaniuk, akkor — tekintve az erdélyi bányavárosok német eredetét — Torockó egykori kiváltságos jogállása is valószínűsíthető, és sor kerülhet arra, hogy a kincstár mint egykori királyi bányatelepet földesuraitól visszaválthassa.

Ma megalapozatlan és kockázatos vállalkozásnak tűnhet a torockóiak és pártfogóik egykori játszmája. Annak idején azonban adottak voltak a sikeres véghezvitel lehetőségei. Olyan idők jártak ugyanis akkor, hogy az egész erdélyi társadalom a régi rend összeomlásának hangulatában élt — a főuraktól kezdve a legszegényebb zsellérékig. Az emberek mindent lehetőknek érezték. II. József látogatása, a kényvenyöző parasztok iránt tanúsított tüntető jóindulata végleg felkavarta a kedélyeket. Erdélybe is eljutott a hír, hogy a császár Csehországban (1781) és Ausztriában (1782) eltörölte a jobbágságot és a nemesség megadóztatására készül. Egymást érték a rendeletek, melyek újabb és újabb csapást mértek a parasztságot elnyomó régi be rendezkedésre. A császár — erdélyi körülfaja megdöbbentő élményeinek hatása alatt — 1783. augusztus 16-án Szebenből utasította a hatóságokat a jobbágyok fokozottabb védelmére, és az úrbéri viszonyok esedékes új szabályozásáig megtiltotta minden olyan változtatást, amely súlyosbíthatná a paraszti terheket. Ugyanez év november 26-án egyetlen tolvonással megszüntette a régi megyebeosztást, és királyi hivatallá alakította át a nemesi vármegyét, amely a paraszti tömegek számára évszázadok óta az elnyomó állam legközvetlenebb megtestesítője volt. 1784. május 11-én a német hivatalos nyelv bevezetésével a közigazgatás addigi szinte teljes személyzete létbizonytalanság elé került. A torockóiakat külön is felvillanyozhatta, hogy Dési Zsigmond

joszággazgatónak távoznia kellett az uradalom éléről. 1784 májusától kezdve szigorú császári rendeletek írták elő panaszaik elfogulatlan kivizsgálását, erdők visszaadását, és a sokat szenvedett Zsakó Mihálynak igazságot szolgáltatottak. Zsakó Bécsbe menekelték ugyanis a feleségét Dési börtönbe vettette, aminek következtében az asszony két év múlva meg is halt, gyermekei jó emberek kenyerén tengődtek, 1784 májusában azonban udvari végzés kötelezte földesurát a Zsakótól erőszakkal elvett rét és erdő visszaszolgáltatására. Mindezek hatása alatt a felbolydult falu egyre nyíltabban megtagadta az engedelmességet. A Thorotzkay család tagjai tehetetlenül így panaszkodtak a hatóságoknál „fejeskedő” jobbágyaik ellen: „Földesuraik szavait, éppen csak amelyet akarják, azt fogadják.” „Már annyira jutottunk, hogy nemcsak földesuraságunk, hanem tisztjeinknek, kik ottan képeinket viselik (mivel magunk ottan hosszasan mulatni nem bátorkodunk életek veszedelemben forog... Már nem földesuraknak, hanem hóhéroknek hivatattunk, tisztjeink s mellette lévők az uccákon teli torokkal káromoltatnak, sőt a nemes vármegye tisztje általi assistentie kövel hajgáltatik.”

1784 őszére tehát Torockón is robbanásig feszült helyzet alakult ki. Minthogy azonban Horea paraszthadai november 10—11-én Szentgyörgyön az udvarházakat felperzselték, a torockóiaknak nem kellett maguknak leszámolniuk földesuraikkal. A felkelés leverése után mégis tisztáznunk kellett magukat uraik ama híresztelésével szemben, „hogy — úgymond — mi is vélték consentiáltunk [egyetértettünk]”. Ez a gyanúsítás és a lázadó szellemű bányászás megfélemlítése volt a célja annak, hogy 1785. február 26-án a torockói bírákat és közembereket szintén bevitték Gyulafehérvárra Horea és Cloaca kivégzésének végignézésére, március 2-án pedig a vezérek „elmetellett tagjai”-ból itt is függesztettek ki akasztófára.

A Horea-felkelés véres tanulságai óvatossábbá tették ugyan a torockóiakat, de a szabadulásuk érdekében teendő további lépésektől nem ijesztették el őket. Értelmiségi pártfogókra hallgatva azonban inkább jogi eszközökkel igyekeztek maguk javára kamatoztatni a felvilágosult abszolutizmus reformtörekvéseiből adódó lehetőségeket. A jobbágyi nevezetet és röghözkötöttséget eltörölő 1785. augusztus 22-i császári rendelet ugyanis inkább csak bátorítást, sem mint tényleges javulást hozott a paraszti tömegek helyzetében. A torockóiaknak tehát sorsuk jobbrafordítását az adott lehetőségek, vagyis az úrbéri viszonyok és az adózás újrászabályozását előkészítő összeírás során kellett ismét megkísérelniük. Ebben az új helyzetben a korábbi harcok során kidolgozott történeti-jogi érvek gyűjteménye és az eredetelmélet vált a torockóiak legfontosabb fegyverévé. Ez utóbbi alátámasztására bukkant aztán fel 1785 őszén a városka 1291-ből származtatott, később sok vihart kavart, rejtélyes kiváltságlevelé.

A torockóiak 1785-től fogva — a Horea-felkelés leverése elrettentő élményeinek hatására — a törvényes formák és a hivatalos út betartásával, jogi eszközökkel és történeti érvekkel folytatták évszázados küzdelmüket a jobágyságtól való szabadulásukért.

Amikor tehát az összeíró biztosok 1785 nyarán megjelentek Torockón, a falu egyöntetűen kijelentette, hogy „vagyon privilegialis contractusa kiváltságokkal egybekötött szerződése ezen helységnek az méltóságos patronus urakkal, mely első Lajos király idejében költ, tempore impopulationis a benépesítés idején. Azt, hogy az commissarius urak repetálják visszakérjék, s az patronus urak is előadják, kívánjuk.” Felvették az összeírásba mindazokat az okleveleket, amelyeket alkalmasnak vélték korábbi kiváltságos helyzetük bizonyítására. Ezek többnyire a szomszédos Aranyosszékre vonatkoztak, és csak mellékesen említették meg Torockó vagy vára nevét. A bizonyítékok sorában tehát az összeírás befejezésekor sem szerepelt még a városka 1291. évi közismert privilégiuma.

Ennek másolatát 1785. szeptember 7. után és december közepe előtt Medve Mihály jogügyi helyettes igazgatótól szerezték meg 500 Ft-ért. Karácsonyra már földesuraiknak is tudomására jutott a dolog, de ők e fordulat jelentőségét egyelőre nem mérték fel. Thorotzkay József báró ugyanis az ünnepet köszöntő falusiak előtt azt a kijelentést tette, hogy akkora nagy summa pénzért is adott volna nekik másolatot, mint-hogy az oklevél eredetije az ő őrizzetében található. Miután a torockóiakkal és az őket pártoló helyi értelmiségieknek több ízben is sikerült a mit sem sejtő földesurakból olyan meggondolatlan nyilatkozatokat kiprovokálni, hogy a privilégium eredetije családjuk levéltárában van, a falu az eddigi védekezésből támadásba mehetett át. A küzdelem irányítói 1786 januárjában nyilatkozatot vettek a hiteles helyi levéltárakból, hogy kiváltságlevelük eredetije ott nem található. Februárban Abrudbányán, márciusban és áprilisban Torockón gyűjtötték a torockóiak német eredetű, kiváltságokkal való korábbi éles alátámasztására szánt nyilatkozatokat. Június 3-án sikerült az előző évi úrbéri összeírás mellékletei közé pótlólag felvételniök az utólag „előkerült” privilégium teljes szövegét. Július elején pedig Medve Mihály és Cserei János támogatásával beadványt terjesztettek az uralkodó elé, kérve „királyuk által régi privilégiumunkat olyformán confirmáltatni s confirmáltatni [hozzáalkalmazni és megerősíteni], hogy statusuk a mostani regiminis [kor-mányzási] formához képest accomodáltathatnék”.

Közben többször is hétszámra tanácskoztak a további lépések felől Zalatnán a bányahatóságokkal. Ennek eredményeként került sor még ebben az esztendőben arra, hogy a Bányabíróóság Torockón ún. huttmanszékletet állított fel, és ezt nyilvánította illetékes fórumnak a bányászattal kapcsolatos minden vitás ügyben. A kincstári hatóságok és a torockóiak láthatóan arra az álláspontra helyezkedtek, hogy amíg a földesurak nem adják ki a privilégium eredetijét, addig a felbukkant másolatot tekintik a városka jogi helyzetét szabályozó okmánynak. Ennek megfelelően 1787-től fogva a Thesaurariusatus Torockó bányászait is metallurgusoknak (Bergleute) ismerte el, akiket megillet az erdélyi bányászok általános kivételezettsége. Fel is vették őket a bányászok nyilvántartásába.

A Thorotzkayak tiltakoztak földesúri jogkörük korlátozása miatt, és a Gubernium támogatásával a bécsi Udvari Kamarában 1788 végére sikerült törvénytelen újításnak minősíteni a huttmanszék felállítását, illetve 1790-ben beszüntettni annak működését. Ennek ellenére a kincstár továbbra is kötelességének tekintette a torockói vasműveség pártolását és a bányaszabadság érvényesítését az uralkodó 1781. évi emlelt reformja szellemében. A Thorotzkay család azonban, kiváltságseivel hivatkozva, továbbra sem engedte meg uradalmában a bányanyitást azok számára, akik csak a Bányabíróaságtól kaptak erre engedélyt, de a terület birtokosától nem kérték a hozzájárulást. Minthogy a falu 1291. évi kiváltságlevele biztosította a bányahatóságok beavatkozási jogát, érvényesként való elfogadatlása fontos lett a Thesaurariusatus részére is. A rejtélyes privilégium tehát kulcsává lett egy olyan kérdés megoldásának, amellyel az udvari bányahatóságok is minduntalan foglalkozni kényszerültek a bányanyitások körüli viták kapcsán. A harcnak ebben a szakaszában a földesurakkal szemben valójában már nem is a torockóiak, hanem maguk a császári bányahatóságok állottak.

Miután a torockóiak előbb bizonyos Delinz nevű személyt, majd ennek halála után a Bécsben tanuló abrudbányai Szabó Sámuel (egykori tanítójukat és jegyzőjüket?) bízták meg, hogy mind Eisenwurzeltől, mind más ausztriai levéltárakból igyekezzen adatokat szerezni elődeik Erdélybe költözésének körülményei felől, II. Lipóthoz (1790—1792), az új királyhoz folyamodtak a földesuraiknál visszatartott kiváltságlevelük kiadásáért. Amikor pedig mindez nem vezetett eredményre, a királyi jogügyi igazgatóság 1794 tavaszán a torockóiak nevében fiskális pert indított a makacs földesurak ellen.

A sok ügyvédi csalafintasággal, csúrréssel-csavarással, mellébeszéléssel folytatott per során a felek sok száz folio lapot töltöttek meg bizonyítékaikkal, és így Torockó szabadságküzdelmének valóságos okmánytárát hordták egybe. 1798-ban a Királyi Tábla azzal kívánta lezárni az óriáskügyővé nőtt pert, hogy kötelezte báró Thorotzkay Józsefet, tegyen tisztító esküt, miszerint ő annak idején nem III. Endre 1291. évi privilégiumáról beszélt, azt sohasem látta, a keresett okmány nem volt és nincsen családja levéltárában. Bár a torockóiak az ítélet ellen a Guberniumhoz, onnan a császárhoz fellebbeztek, a Főkormányzszék végleg eltemette ügyüket. Minthogy azonban a per kizárólag az oklevél eredetijének kiszolgáltatásáért folyt, és a hitelesség kérdése fel sem merült, az állítólagos kiváltságlevelével a per elvesztése ellenére tovább szerepelhetett Torockó jogbizonyítékai között. A fiscalis director ugyanis határozottan leszögezte: „most ezen processusban nincsen kérdés arról, hogy azon kereset alatt lévő privilégium törvényes-e vagy nem, mert mikor arról kérdés lesz, meg tudják a torockóiak annak törvényességét mutatni.” Erre azonban később sem került sor, mert a kincstárnak nem állott érdekében kétségbe vonni a másolat hitelét, a Thorotzkayak pedig örvendek, hogy a sok kellemetlenséget okozó oklevél ügye lekerült napirendről.

A Medve Mihálytól szerzett oklevél ugyan nagy szenvedélyeket kavart fel, s végeláthatatlan pereskedéssel évtizedeken át izgalomban tartotta a lelkeket, de az áhított szabadulást nem hozta el a torockóiaknak. Legmaradandóbb hatása elszántságuk további fokozásában és eredetudatuk átalakításában mutatkozott meg. Amíg ugyanis 1785 előtt még aranyosszéki eredetűeknek vélték magukat, egy emberöltő múlva egységesen és meggyőződéssel vallották ausztriai származásukat. Ezt a rendkívülisége révén is vonzó nézetet népszerűsítették a publicisztika eszközeivel a múlt század harmincas éveiben a torockóiak érdekében a Nemzeti Társalkodó hasábjain megjelentetett cikkek. Ugyanez gyökeresedett meg máig ható érvénnyel — elsősorban Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása* (1781) című nagy tekintélyű művének hatására — az egész magyar közudatban és szépirodalomban. És miután az 1291. évi kiváltságlevelével latin szövege Fejér (1830), Endlicher (1849), Teutsch és Firnhaber (1857), Densuşianu (1887) és Zimmermann—Werner okmánytárában (1892) megjelent, ez a vélemény a tudományos irodalomban is elterjedt. Ausztriai vonatkozásai következtében egyenesen a torockóiak privilégiuma lett a külföldön legtöbbször idézett erdélyi középkori oklevél.

A nagy per idején a bíróság 1797-ben kijelentette: „annak megvizsgálásában teljességgel bele nem ereszkedhetik, hogy vajjon III. András királynak privilégiuma a törvényben megállhat-e”, a mai történeisz

azonban, az egykori szenvedélyektől és érdekektől mentesen csak a tudományos megismerés céljával közeledve Torockó és népe múltjához, nem térhet ki a hitelesség kérdésének felvetése elől. Vasiparunk kezdetének és egyik különleges néprazi tájunk eredetének ugyanis egyaránt ugyanez a kiváltságlevél az egyetlen és perdöntő forrása. Jóllehet e folyóirat nem alkalmas fórum oklevélkritikai fejtegetésekre, a torockói osztafly-harcok fenntebbi fejezetének ismertetését nem zárhatjuk le anélkül, hogy bonckés alá ne vennők annak egyetlen ma is élő-ható szellemi termékét: a rejtélyes kiváltságlevelet.

III. Endre 1291. évi kiváltságlevelének egyszerű másolata — láttuk 1785 őszén rendkívüli körülmények között bukkant fel, és eredetijének, középkori átírásának vagy korábbi említésének mindmáig semmi nyomára sem sikerült akadni. A per idején senki sem tette fel a legtermészetesebb kérdést, hogy milyen eredetiről és hol készült az a másolat, amelyet Medve Mihály a torockóiaknak eladott. A 19. század eleji helyi hagyomány ezzel kapcsolatban ennyit őrzött meg: „Egy a gróf Thorotzkay Zsigmond udvarában kiszolgált Medve nevű udvari tiszt, ki a család levéltárában rekkentve állott Toroczko városának eredeti privilégiumából kiírta vala másolatban, megjelenvén a toroczka lakosoknak megvásárolták vala 500 forintokon.” Medvéről Retgegy György feljegyezte emlékirataiban, hogy táblai ügyvédeskedése idején alaposan megismerte az erdélyi nemesi családok birtokleveleit. Lehet tehát, hogy Medve korábban a Thorotzkayaknak is ügyvédkedett. A torockóiaknak eladott kiváltságlevelet azonban nem másolhatta a földesurak levéltárában, mert azt — minden jel szerint — éppen ő hamisította a Fiscalis Directoratusnál rendelkezésére álló hiteles oklevelek felhasználásával, hogy a bányásznap bizonyíthassa a már előre beharangozott stájerországi eredetét és kiváltságot helyzetét. Szempontunkból most közömbös kérdés, hogy a torockóiak megbízottai tudták-e vagy sem, mire fizetik ki Medvének a tekintélyes összeget. A történettudomány számára ma már egyedül az a fontos, hogy az 1291. évi oklevél hitelességével szemben mind formai-diplomatikai, mind pedig tartalmi-történeti tekintetben olyan nyomós érvek sorakoztathatók fel, amelyek alapján törölnie kell hiteles forrásai sorából.

Mínt hogy az eredeti latin szöveg szakszerű, részletes elemzéséről itt le kell mondanunk, az alábbiakban olyan általánosabb érdekű észrevételeket sorakoztatunk fel, amelyek bárki számára bizonyíthatják a fenntebbi kijelentés megalapozottságát.

Mindenekelőtt szembeötölő az oklevél szokatlan, a III. Endre kancelláriájában bevett gyakorlattól eltérő szerkezete. Így például a jogi tény bevezetésétől szolgáló, arengának nevezett, elméledő-bölcseledő formula megismétlődése világosan mutatja, hogy szerkesztésekor legalább két különböző oklevelet igyekeztek egybegyúrni. Ezek közül az egyik kétségtelenül Torda város szintén 1291-ben kelt privilégiuma lehetett. Az első arenga ugyanis innen való, szó szerinti átvétel. Ugyaninnen kerülhetett a torockói kiváltságlevelébe a tatárok pusztításáról, az oklevelek elégerséről, a bárók tanúskodásáról, a támoki bíraskodásról stb. szóló szövegrész, valamint a záróformula. A királyi privilégialis oklevelek szigorúan megszabott szerkezetébe nem illelő helyeken megcsönkítva felbukkanó formulák, fordulatok arról árulkodnak, hogy a szöveget összeállító személy „nem élt benne” a középkori kancelláriai gyakorlatban, felőle csak felszínes ismeretei lehettek. Éppen ezek a hibásan felhasznált formulák szolgálják a lehetőséget annak megállapítására, hogy Medve Mihály a tordain kívül még milyen más hiteles okleveleket használt fel koholmányához. Valószínűleg ismerte például Offenbánya 1325-ben kelt kiváltságlevelét. Innen vehette át, a szabad erdő- és legelőhasználatért folyó vita kedvező eldöntése érdekében, az „ad distantiam unius rastae versus occidentem” [nyugat felé egy járó-földnyi távolságig] meghatározást.

Talán még a szerkezet hibáinál is beszédesebb bizonyítékai a hamisításnak azok a kifejezések, megfogalmazások, szokatlan alakban használt nevek, amelyekről bizonyosan állítható, hogy nem származhatnak 1291-ből. Például amíg korábban Erdély neve okleveleinkben „pars Ultrasilvana”, III. Endre idején már „pars Tansilvana”, a kancelláriaszűrű, bevett elnevezés. A 13. század derekán inneni időből — tudomásunk szerint — egyetlen belföldi oklevéladó hiteles kiadványában sem fordul elő a torockói privilégium „in partibus Ultrasilvanis” névalakja.

Torockó fekvésének közelebbi meghatározása is szokatlan és értelmetlen. Az oklevél szövegezője ugyanis — Torda megyéhez való tartozás elhallgatása érdekében — csak annyit mond, hogy az Aranyos folyó közelében, magas sziklás hegyek között fekszik. A 130 km hosszan folyó Aranyosra, valamint a hegyek közötti fekvésre utalás Erdély esetében semmitmondó és költőiesen bizonytalan helymeghatározás, amilyennek gyakorlati célú jogiratban, éppen pontatlansága miatt, alig lett volna valami értelme.

Hasonlóképpen korba nem illő és ellentmondásos a torockói telepések állítólagos ősbahzájának megnevezése is. Az oklevél szerint e vasműveseket a király a felső-ausztriai Eisenwurzel nevű belyről (locus) hívta volna be. Az Ybbs folyó felső folyásánál elterülő Eisenwurzen hegység valóban Felső-Ausztriában fekszik,

de ott nem volt vaskitermelés. Az eisenerzi vasvidék pedig — amivel az Eisenwurzel nevet mindenki azonosítja — jóval délebbre, már Stájerországba esik. További nehézséget okoz, hogy — amennyire megállapíthattuk — az Eisenwurzen elnevezésre vonatkozóan az osztrák szakirodalom nem ismert a 16—17. századnál korábbi adatot. Egyébként is felmerül a kérdés, hogy a származási helyüket pontosan ismerő torockói bányásztelepesek, egy emberöltő múltán, hogyan eredeztethetik magukat olyan vidékről, ahol nem is volt vasművelés. Mindez tovább erősíti a gyanút, hogy az ausztriai eredet ötlete az Eisenwurzen vidékéről származó Adam Hüttenmeyer torockói aranybeváltó fejében fogant meg, és éppen az esetleges ellenőrzés meghíúsítása céljából került az oklevélbe olyan helynév, amely utalt ugyan a vasra, de ahol valójában nem folyt vastermelés.

Indokolatlanok és korba nem illőek a kiváltságlevélnek a pusztítások kora elmúlását, az áldott békeidő visszatértét ünneplő szavai éppen úgy, mint az a megállapítása, hogy a király a közjótét helyreállítását szolgáló intézkedések sorában a bányászat „jobb lábra helyezésének” mekkora jelentőséget tulajdonít. 1291 tavaszán, az ausztriai hadjárat előestéjén, minden oldalról külföldi trónkövelelőktől és ezek benti párhíveitől szorongattatva, a király részéről nagyon elhamarkodott kijelentés lett volna a békeállapotok visszatéréről beszélni. Ilyen megjegyzést legfeljebb a hainburgi béke (1291. augusztus 26.) megkötése után kockáztathatott volna meg. De az sem képzelhető el, hogy egy ilyen politikai célú, jelentős megállapítás ne fordulna elő III. Endre más, vitathatatlan hitelő kiváltságlevelében is, minthogy ilyenek ugyanebből az esztendőből szép számmal maradtak fenn. A történetkutatás mindaddig azt sem igazolta, hogy III. Endre annyira tudatában lett volna a bányászat nemzetgazdasági fontosságának, amint ezt a torockói privilégium feltünteti. E szavak inkább valamelyik Anjou-király oklevelébe illenek bele.

Az Árpád-kori oklevélszövegben idegenszerűnek ható, mindenképpen későbbinek, esetleg éppen újkorinak látszó szavak és fordulatok közül — izellőtől — csupán néhányra hívjuk fel az olvasó figyelmét. Teljességgel elképzelhetetlen például, hogy hiteles királyi oklevél 1291-ben az ország rendeit (ordines regni) emlegethesse. A rendi állam- és társadalomszervezés első csírái ú. Európa nyugatán is csak egy-két évtizeddel későbbben jelentkeztek. Teljes az egyetértés a történészek között a tekintetben, hogy a feudális magyar királyság területén a valódi rendi szervezés a Zsigmond-korabeli nagyúri ligákkal szemben a 14. század végén kezdődött el, és a következő évszázad első felében bontakozott ki. Az ordines regni kifejezés tehát amellett bizonyíték, hogy a privilégiumnak a békés korszak beköszöntét fejegető része olyan oklevélből való átvétel, amely legkorábban a 15. században keletkezhetett.

Szemet szúr a szombati gabonavásár (forum annonarium) kiváltságának megfogalmazása is. Nemcsak azért, mert a vásárainkkal kapcsolatos, számunkra hozzáférhető középkori oklevelekben ismeretlen a hetipiac ilyen elnevezése, hanem mert értelmetlen leszűkítést is jelentett volna, tudniillik a rendszerint forum liberum, f. commune, f. provinciale elnevezésű hetipiacokon egyébként is elsősorban mezőgazdasági termékeket, gabonát árultak. A pontoskodó, szokatlan elnevezés felbukkanásának magyarázata minden bizonnyal abban keresendő, hogy a torockóiaknak a 17. század hetvenes éveitől fogva a szombati gabonapiac körül is vitáik támadtak földesuraikkal.

A nyeregbe erősített kasokban a kohókhoz ércet és szenet hordó lovak equi clitellari elnevezése szintén inkább a 17. századi bányászszaknyelvből valónak látszik. Nekünk 16. századinál korábbi időből nem sikerült belföldi adatot találnunk e kifejezés használatára. De önmagában is valószínűtlen, hogy abban az időben, amikor a lakosság még gyér, az erdő-mező pedig bővében volt, a király személyesen kívánt volna intézkedni olyan jelentéktelen részletkérdésben, mint a bányászok teherhordó lovai legelőjének biztosítása. Ez a kérdés és a szabad erdőhasználat — láttuk — 1770 körülől kezdve vált a torockóiak számára fontossá.

Különös az is, hogy az oklevél egy esetben urburariusoknak nevezi a torockói bányászokat, holott ez a szó az 1327. évi bányareformot megelőzően alig volt használatos. A királyi pénzügyvedelmek kezelésével kapcsolatosan nem fordul elő e kifejezés sem az Aranybullában (1222), sem a beregi egyezményben (1233). Emlegetés a vasbányászattal kapcsolatosan annál is különösebb, mert Magyarországon a vas után egészen 1781-ig nem kellett urburái fizetni a kincstárnak.

Bevezetésére a középkorból egyetlen kísérlet ismeretes: az 1351. évi törvény 13. cikkelye. Ez azonban annál kevésbé szorítható ki a megosztott helyi gyakorlatot, mert a régi német bányajogban szintén ismeretlen volt a vastized fizetésének kötelezettsége. Az urburarius elnevezés viszont a 18. századi torockóiak számára fontos dolog volt. Ezen a címen ugyanis bekerülhettek a bányászok nyilvántartásába, részesülhettek az adó- és közmunka-kedvezményeiben.

Olyan vaskos hungarizmusok sem képzelhetők el a 13. századi királyi kancellária többnyire külföldi egyetemeken tanul személyzete részéről, mint pl. a precibus locum dare, helyet adni a kéréseknek kifejezés.

Az oklevél nyelvezeténél is kiabálóbbrak anakronizmusok jellemzik a szöveg tartalmi vonatkozásait. Az állítólagos kiváltságlevél információi ugyanis éppen a leglényegesebb pontokon szöges ellentétben állanak a más oldalról ismeretes tényekkel.

A privilégium adósunk marad azzal a legfontosabb felvilágosítással, hogy Torockó 1291-ben kívül állott feudális függőviszonyban. A szöveg nem említi magánföldesurat. Bizonytalanságban hagy afelől is, hogy a bányásztelepeket ki hívta be ide. A libera villa [szabad falu] jelzővel csak sejteti, hogy Torockó akkor királyi bányásztelep volt. Ezzel a beállítással szemben azonban a történeti tény az, hogy a torockói völgy legkésőbb a 13. század közepén már az előkelő Ákos nemzetséghez tartozó Thorotzkay család birtokában volt. A kézdi székelyek egy csoportjának az Aranyos mentére telepítése idején (1264—1271 között) már mindenesetre az övék volt, mert különben a székelyeknek adományozott terület határa nem húzódtott volna — teljesen értelmetlenül — a Székelykő ormán, hanem a természetes földrajzi választóvonalon, az Aranyos-kanyar hegyvonulatának élén. Egyébként adatszërben is bizonyítható, hogy az 1285. évi tatár betűtés idején sőt éppen az állítólagos privilégium kiadatásának esztendejében, a falu és a vár birtokosa az alvajdaságot is viselt Thorotzkay Ehelős (Achilles) fia: Ehelős comes volt. Elképzelhetetlen tehát, hogy az akkor Erdélyben tartózkodó III. Endre ne állapíthatta volna meg Torockó földesurát, és annak meghallgatása nélkül, egyedül a bányászok kérésére erősítette volna meg a falu kiváltságait.

A valóságos birtokviszonyok egyébként annak a lehetőségét is kizárják, hogy az osztrák bányászok a királyi telepített volna le magánföldesúri területre. Ma már eldöntött kérdés, hogy a szövegben említett tatár pusztítás nem az 1241. évi tatárjárással, hanem az 1258. évi betűtéssel azonosítható. Ennek megfelelően tette Heckenast Gusztáv újabban a bányászok betelepítését 1258—60 körülre azon az alapon, hogy ekkor István ifjabb király, erdélyi herceg kormányozza Stájerországot. A betelepítésre Istvánnak valóban módja lett volna, mert az Árpádok korában, annak a jogelvtnek az alapján, hogy minden uralaji kincs a királyt illeti meg, az uralkodó, más birtok átengedése esetén, bárki földjét magához válthatta, ha azon bányakitermelést lehetett kezdeni. Erre azonban Torockó esetében nem kerülhetett sor, mert 1291-ben is magánbirtok volt, és végig az is maradt. A királyi kincstárát különben akkor még csak a nemes ércék (arany és ezüst) bányászata érdekelte, a vas jelentőségét még nem ismerte fel. A magánföldesurakat viszont a bányakutatásokról vagy éppen a bányanyitástól birtokaik esetleges elvesztésének veszedelme riasztotta vissza. A magánbirtok a bányagazdálkodásban csak 1327 után lett érdekelt, amikor Károly Róbert lemondott a királyi bányamonopóliumról, és bizonyos összeg, az ún, urbura lefizetése ellenében mindenkinek szabadságot adott a saját birtokán feltárt ércék kitermelésére. A középkori vastermelés kezdetei tehát, józanul, Torockón is csak a bányászati felvirágoztatására határozott politikát kezdeményező Anjou-királyi idejére tehetők.

De a vashányászat és kohászat magyarországi és ausztriai fejlődésének általános menetéből levonható tanulságok is a 14. századi alapítás mellett szólnak. Azt a kohászati technikát, amellyel a vasat Torockón előállították, a magyar feudális királyság egész területén német szakemberek honosították meg. Bár német munkások a mai Szlovákiában már a 13. század vége felé megjelentek, onnan is csak 1344-ből ismeretes az első biztos adat az új technikának a vaskohászatban való alkalmazásáról. Különben az ércék zúzása és a kohók tüzeinek fűjtatására vízi erőt hasznosító hámorok 1291-ben a torockóiak származási helyeként feltüntetett osztrák részeken is csak rövid múltra visszatekintő újdonságnak számítottak. A kohósítást és a nyert vas vízi erővel történő feldolgozását egyetlen műhelybe egyesítő, skandináviai eredetű hámort először Seelandon említik 1197-ben. Stájerországban az 1262., Karintiában az 1266., Morvaországban az 1269., Sziléziában az 1328., Gölnicbányán pedig az 1344. esztendőt kevéssel megelőzőben kezdtek áttérni erre a korábbinál jóval gazdaságosabb termelési technikára. Ha tehát a torockóiak elei 1258—1260 körül települtek volna be Eisenerzből, akkor aligha hozhatták volna magukkal ezt a fejlettebb eljárást. Amennyiben a hámorok Torockón a 13. század második felében mégis meghonosodtak volna, miként ezt az 1291-ben kelt oklevél elhítenni szeretné, akkor innen vagy közvetlenül a stájer anyatelepről kellett volna ennek a technikának a középkori magyar királyságban elterjednie, nem pedig a cseh-morva-sziléziai bányavidék feldől, mint ahogyan valójában történt. Elgondolkoztató az is, hogy a Torockó anyatelepeként számbajöhető Innerbergen csak 1279-ben építettek templomot, Vordemberget pedig magát is csak 1314-től kezdődően emlegetik az oklevelek. Ilyen friss településekről pedig nehéz kirajzást elképzelni. Különben az említett két bányatelep felendülését az osztrák történetírás szintén az 14. századra teszi.

Nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy a legfejlettebb bányavidékeken, Gömör és Szepes megyében is csak 1320 után lendült fel a vastermelés, német bányászok betelepítése révén. Elképzelhetetlen tehát, hogy Torockó vashányászata időben megelőzhette volna a Csaetnek és Dobsina vidéki kitermelést. Amennyire kétségtelen, hogy Torockón szintén német bányászok honosították meg a hámorokat — feltéte-

lezésünk szerint a 14. század végén vagy a következő század elején — annyira bizonytalan, hogy ezek honnan valók lehettek. Mivel magánföldesurak közvetlenül külföldről nehezebben verbuválhattak szakmunkásokat altalaji kincseik kiaknázására, hihetőbbnek látszik, hogy a Thorotzkayak erdélyi birtokára valamelyik felső-magyarországi bányatelepről rajzott ki az a néhány német család, amelynek a neve a 15. század óta kimutatható a forrásokban. Talán nem egyéb véletlen egybeesésnél, hogy a vasbányászatot Csetnek meg-honosító földesúri család — akár a Thorotzkayak — szintén az Ákos nemzetségből származott. Mínthogy a torockói vasművességnek — akárcsak a hasonló sajátosságokat mutató menceféfi hámoroknak — a mezőgazdasági szerszámok (kapák, ásók, ekevasak) voltak a legjellemzőbb és legkeresettebb termékei, az is elképzelhető, hogy a német mesterek ebből az 1358 körül keletkezett, Kassa környéki bányatelepről kerültek át Erdélybe. De akár közvetlenül Ausztriából, akár Felső-Magyarország közvetítésével a cseh-morva-sziléziai bányavidékekről érkeztek is Torockóra az első német szakmunkások, teljesen bizonyos, hogy itt rövidesen elmagyarosodtak, és az eisenerzi eredet tudatát nem az ő leszármazottaik örökölték át a 18. századi utódokra.

Az 1291-es oklevélszöveg olyan fejlett termelési viszonyokat és munkaszervezési megoldásokat tükröz, amilyenek — egyéb ismereteink szerint — az osztrák vasiparban is legfeljebb a 16–17. században alakulhattak ki, és az itthoni körülmények között még inkább elképzelhetetlenek a 13. század végén. Torockón, az állítólagos privilégium szerint, 1291-ben rendkívül fejlett munkamegosztással folyt volna a termelés. Bányá- és hámortulajdonos gazdák (magistri, urburarii) mellett bányamunkásokból (ferrifodinarum, cultores, metallurgi), kohászokból (ferri fusores), verős kovácsokból (ferri babri) és ezek segéd munkásaiból (collaboratores), valamint szénégetőkből (carbonarii) állottak volna azok a társaságok (societas), amelyek a termelés keretét alkották. A munkaszervezete tehát már 1291-ben is ugyanaz lett volna, mint a 18. század második felében. Ezzel a beállítással szemben ismeretes, hogy mind Eisenerzben, mind pedig Torockón a gazdák önállóan dolgoztak, amíg a nyersanyag bőven állott rendelkezésükre. Bányászártársaságok csak ott és akkor alakultak, ahol és amikor a megszüklült lehetőségek között egyetlen család munkaereje és anyagi lehetőségei már nem futották a termelés folyamatosságának biztosítására. Eisenerzből az első adat a bányászgazda segítő társaira 1490-ből ismeretes. Ugyanitt az első társaság megalakulására 1625-ben került sor. Torockón mindez — a jelek szerint — csak a 18. század folyamán következett be. A vaskohászat általános fejlődésének ismerete alapján határozottan állítható az is, hogy a 16. századot megelőzően külön olvasztárokról (ferri fusores) sem Torockón, sem sehol Európában beszélni sem lehet.

Hasonló anakronizmusok mutathatók ki mind a megfogalmazásban (magistratus, iudex tavarnicorum), mind pedig tartalmi tekintetben a falu önkormányzatát leíró oklevélrészben. Ezek felsorolása és elemzése helyett azonban elegendőnek látjuk az 1291. évi privilégium információinak hitelet, későbbi interpoláció feltételezése útján, legalább részben menteni próbáló Heckenast Gusztáv véleményének megismétlését. Szerinte a 13. századi Erdélyből más ilyen kiváltságlevél ismeretlen, az önkormányzattal kapcsolatos részeit pedig feltétlenül hamisították. A magánföldesúri joghatóság alatti Torockó már csak azért sem fellebbezhetette pereit a tárnoki székre, mert oda csupán a királyi városok tartoztak, és mert 1291-ben ez a bírói fórum még nem is rendszeresült. Csak 1338–1380 között alakult ki fokozatosan, a tárnokmester bírói és kincstárnoki jogkörének szétválása során.

Az 1291-ből származtatott privilégium hitelessége akkor foszlik szét végérvényesen, ha a belőle ki-hámozható torockói viszonyokat megpróbáljuk beilleszteni a feudális magyar királyság mezővárosi fejlődésének általános menetébe. Döntőnek kell tartanunk Fügedi Eriknek azt a megállapítását, hogy a középkori mezővárosok legtöbbször sohasem volt kiváltságlevelle. Az pedig még a 14. században is teljességgel ismeretlen mind a királyi, mind pedig a magánföldesúri mezővárosok esetében, hogy a vásártartás és az igazságszolgáltatás joga a lakosság kezében legyen, miként ezt Torockó állítólagos privilégiuma állítja. A mezővárosok kialakulását ugyanis minden esetben a tulajdonosnak az a szándéka mozdította elő, hogy jövedelmei növelése érdekében várososhoz hasonló (de csak hasonló!) települést hozzon létre. A vásártartásból és az igazságszolgáltatásból eredő jelentős bevételeket a lakosságnak átengedve viszont a földesurak éppen a városi jellegből eredő jövedelemtöbbletükéről mondtak volna le.

Kritikai fejtegetéseinket azzal a megállapítással zárjuk, hogy a torockói oklevelet éppen a legapróbb részletkérdések szabályozására való törekvése teszi gyanúsá és leplezi le. Akit azonban a fenti érvek sem győztek volna meg afelől, hogy az 1291-re keltezett privilégium egészenben a torockói bányásznap 18. századi szükségleteire szabott koholmány, az vessze össze III. Endre királynak a domoszlói vasbánya számára 1296-ban adott kiváltságlevelével. Ez az eredetiben reánk maradt, hiteles privilégium ugyanis szükséztlenül csak annyit biztosít, hogy az illető földesúr bányát nyithat birtokán, és az odagyűjendő bányászok a király

védelme alatt végezhetik munkájukat, élvezve a nemesek birtokain dolgozó többi bányász szabadságait. Ha a torockóiak kiváltságlevele valóban III. Endre kancelláriájából került volna ki, a domoszlóihoz hasonló szövegezésűnek kellene lennie.

A fentiekben Torockó mozgalmas történetéből és a korszerű történetkutatás műhelyitkaiból kívántunk közönségünknek felfűtöt adni. Érzékeltetni szándékoztunk azokat a veszedelmeket, amelyek a történet-szekre is leselkednek, ha nem kellő körültekintéssel és erkölcsi bátorsággal végzik munkájukat. Minthogy polgári történetírásunk annak idején elmulasztotta a feudalizmusból örökölt források, információk módszeres kritikáját, a mai kutató szintén áldozatul eshet legendáknak, még a hűbériség körülményei között létrejött s azóta ellenőrzés nélkül átöröklődő konstrukcióknak. Megszoktuk, hogy készpénznek, sziklaszilárd ténynek fogadjunk el állításokat pusztán azért, mert egy-két évszázad óta azok így élnek a köztudatban és így szerepelnek az írásos feljegyzésekben. A torockói kiváltságlevél hamisításának társadalmi háttere azonban bárki-nek megmutathatta, hogy egykor milyen gyakorlati érdekek játszottak közre legendák kialakításában, amelyekre az utódok mindmáig esküsznek. Az érdekeltek később azért is ragaszkodnak a kitalálásokhoz, mert ezek múltjukat „színesebbnek”, „előkelőbbnek” mutatják, mint a száraz hiteles források. Megeshet tehát, hogy a közvélemény veszteségnek érzi a lemondást a torockói kiváltságlevélhez és eredettudathoz hasonló megszokott, csillogó üveggyöngyökről. A munkáját felelősséggel végző történész meggyőződése azonban szilárd: ez az egyetlen módja annak, hogy valóságos múltunk igazgyöngyeinek birtokába juthassunk.